

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2019, 23 (1): 273-290

Kur'ân'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

The Possibility of Transmission of Speech in the Qur'ân

Muhammed İsa Yüksek

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
İstanbul, Turkey
muhammedisa1@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-9521-7007

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Mart / Mart 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Mayıs / May 2019

Cilt / Volume: 23 **Sayı / Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 273-290

Atıf / Cite as: Yüksek, Muhammed İsa. "Kur'ân'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı
[*The Possibility of Transmission of Speech in the Qur'ân*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/1 (June 2019): 273-290.
<https://doi.org/10.18505/cuid.508918>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/cuid>

The Possibility of Transmission of Speech in the Qur'an

Abstract: In terms of classical tafsir literature, it is possible that the speeches made to a person or group in the Qur'an carry messages for other individuals or groups. According to some approaches that emerged in the modern period, when the speech was made and to whom it was directed not only determine the meaning, but also limits it. This dilemma has to be based on the theoretical dimension. The most obvious example of the transition of the speech from direct counterpart to the other is the transition of the speeches made to the unbelievers to the believers. Therefore, in this study, the possibility of the transcendence of the speech in the Qur'an will be handled in the context of the messages for believers in the speeches directed to the unbelievers. One aspect of the issue of the transcendence of the speech in the Qur'an can be explained by the style that the Qur'an follows. However, the subject should also be based on linguistic aspects. As a matter of fact, the expansion of the speech can sometimes be related to the meanings of words and sometimes with the possibilities and literary aspects of language, and sometimes with an analytical effort. In this study, the related examples will be analyzed and it will be revealed that the transition between the speeches in the Qur'an is possible in terms of the style of the Qur'an. In the study, the methodological findings related to the linguistic aspects of the issue will also be studied.

Summary: The discourse that the Qur'an is an address by God makes different associations in terms of classical literature and some modern methods of understanding. In the works of classical method and rhetoric, a theoretical framework is drawn around the nature, arbitrariness, conditions and types of the book. In this context, the varieties, indications and scopes of the addresses in the Qur'an are discussed. While it is emphasized that the Qur'an is an address in modernist contextualist approaches, it is stated that understanding the address requires having contextual information, therefore reading the address as a book evaporates meaning. Because, according to these approaches, the meaning is sought in the text with the transformation of address to book (verbal culture to written culture), thus the Qur'an is converted from a literal meaning into a system. Knowing what the Qur'an tells and why it tells that, depends on the comprehension of all the contextual elements of the Qur'an, which was sent as an address.

In fact, knowledge of when, where and when the Qur'an was sent about what events and to whom it is addressed, is the data that is primarily considered in the comprehension of the verses, as emphasized by the classical interpretation literature. However, the perception of the classical interpretation evaluates these data in different categories in terms of the integrity of religion, judgment and experience. For example, the narrations on the reason of sending and the Makki-Madani information are only examples of the meanings of the verses. They sometimes serve as elements that contribute to the comprehension of the verses, while sometimes with the help of other chapters they can narrow the meanings of the verses. The realist-methodological basis of the method science provides the emergence of this holistic-categorical perspective.

It is difficult to justify the claim that there is an absolute relationship between the address and the addressee in terms of the classical literature. In the classical literature, the expressions, which come in the form of an address and have a mandatory relationship with addressees, are dealt with the concept of direct address. Direct addresses are binding for the first addressees. Because when an address is mentioned, it is mandatory to have an addressee. It can be assumed that this discourse has the same position with the context theories considering its premises. However, it is not possible to compare these theories with each other in terms of the scope of the address. Classical theories of reasoning consider that direct addresses cover indirect addressees by methods, such as *shar'i* (legal) necessity or analogy (*qiyas*), while contextualists and historians can convert the text beyond the virtual level by identifying what a command means within the context of the address-addressee relationship.

When the Qur'an is completely considered as an address, or when direct addresses are taken into consideration, it is very difficult for the modern period's comprehension methods that the verses, which mention or address the disbelievers-polytheists, can also address Muslims. In fact, the dialectic of the address-addressee requires this. Moreover, the addressees (polytheists-Muslims) who are spoken within the context of the verses have two different beliefs that cannot be dealt with at the same time and mentioned in the same verse. Therefore, it is not possible to direct the messages given to the polytheists to the believers and to attribute the qualities in these verses to Muslims.

However, the classical literature did not even consider as a problem to address Muslims with the verses that directly addressing unbelievers-polytheists. It is because both linguistics and facts requires this. The method practitioners and interpreters discussed this issue in a very wide range. They examined the transitivity of the book between parties, such as people of the book-Muslims, Muslims-unbelievers, Prophet-ummah. In the context of the interpretation literature and the perception of modern-day interpretation, the possibility of the transitivity of the book can be clarified in the context of the inclusiveness of a verse that speaks of polytheists-disbelievers to include Muslims, or the conversion of an address to polytheists-unbelievers to Muslims. Classical literature explains this point sometimes with the literal indication (circularization) and the circumstance of literary use of language (rhetoric) and sometimes with the possibility of the address (stylistic features).

In verses and hadiths, belief bases categorical classes, such as believers, unbelievers, polytheists, hypocrites, people of the book are mentioned, as well as descriptions of the characteristic-practical dimensions of these classes. In this context, commands sometimes refer to the practices that need to be performed in order to be a believer, sometimes works that must not be performed by the believer, and sometimes matters that might put the believer's faith-practice integrity at risk when it is done. In the Qur'an, in some of the addresses to the believers, it is apparent that they are prohibited from being like unbelievers or having unbeliever-like qualities. Moreover, sometimes negative results that may arise for Muslims when they act like unbelievers are cited in the verses. Sometimes at the end of the verses that address and mention Muslims, information is included on situations involving unbelievers and the torment they will encounter. In addition, in cases where adjectives belonging to opposing belief profiles are mentioned, the address to non-Muslims expresses warning, evaluation, gratitude and perseverance in faith for Muslims, while the address to Muslims contains elements of incentive and opportunity for non-Muslim groups. It is possible to justify this matter with the style of the Qur'an. However, it can be said that the transitivity of the address in the Qur'an takes place in two theoretical aspects. The first of these is related to linguistic-rhetoric premises and it is used in antithesis, allusion, metaphor etc. The second one is the similitude-comparison. Here, the comparison is a phenomenon that occurs in the mind without the need for propositions. Because when the mind hears these statements, it can instantly reach a stronger meaning than the literal wording.

In this study, it is discussed whether it is possible to transition from direct addresses to indirect addressees, with reference to the problems of the modern period. In this context, the study primarily focuses on the fact that the Qur'an sometimes transmits its messages and teachings to addressees through opposing belief systems. Thus, the manner adopted by the Qur'an while directing certain commands and negations, not directly but through the opposing side, has been presented. In this study, the possibility of the verses that only mentions polytheists-unbelievers to also addressing Muslims was analyzed and these verses were compared with addresses to Muslims on the same matters. In the last part of the study, a theoretical framework was drawn on the subject and the method of interdisciplinary transitivity was determined.

Keywords: Tafsır, Method, Wording, Speech, Interlocutor.

Öz: Kur'an'da bir kişiye veya gruba yapılmış hitapların diğer kişiler veya gruplar için örtük mesajlar taşıması, klasik tefsir literatürü açısından mümkündür. Modern dönemde ortaya çıkan bazı yaklaşımlara göre ise hitabın ne zaman ve kime yapıldığı; anlamı sadece belirlemede, aynı zamanda sınırlandırmaktadır. Bu ikilem, teorik boyutta temellendirilmesi gereken bir hüviyet arz etmektedir. Hitabın doğrudan muhatabından diğerine geçişliliğinin en belirgin örneğini, kâfirlere-müşriklere yapılmış hitapların müminlere geçişliliği teşkil etmektedir. Bundan dolayı bu çalışmada; Kur'an'da hitabın geçişliliğinin imkânı, kâfirlere-müşriklere yapılan hitapların müminlere dönük iletileri bağlamında ele alınacaktır. Kur'an'da hitabın geçişliliği meselesinin bir yönü, Kur'an'ın hitaplarda takip ettiği üslup ile açıklanabilir. Ancak konunun dilbilimsel açıdan da temellendirilmesi gerekmektedir. Nitekim hitabın genişlemesi, bazen lafızların delâletleri ile bazen dilin imkânları ve edebî yönleri ile bazen de analitik bir çabayla söz konusu olabilmektedir. Bu çalışmada, ilgili örnekler analiz edilerek Kur'an'da hitaplar arasındaki geçişliliğin üslup açısından mümkün olduğu ortaya konulacaktır. Bununla birlikte çalışmada, meselenin dilbilimsel yönleri ile alakalı yöntem tespitleri ve önerileri yapılmaya çalışılacaktır.

Özet: Kur'an'ın Allah'ın hitabı olduğu söylemi, klasik literatür ile modern dönemde ortaya çıkan bazı anlam teorilerinde farklı yankılar bulmaktadır. Klasik usûl ve belâgat kaynaklarında; hitabın mahiyeti, keyfiyeti, şartları ve çeşitleri etrafında teorik bir çerçeve çizilerek Kur'an'da yer alan hitapların çeşitleri, delâletleri ve kapsamaları konu edilirken modern dönem bağlamsalci yaklaşımlarda hitabın anlaşılmasının bağlamsal bilgileri bilmeyi zorunlu kıldığı dolayısıyla hitabın kitap olarak okunması ile anlamın buharlaşacağı ileri sürülmektedir. Çünkü bu yaklaşımlara göre hitabın kitaba (sözlü kültürün yazılı kültüre) dönüşmesi ile anlam metinde aranmakta, böylece Kur'an asli anlamından uzak, konuşturulan bir dizgeye dönüştürülmektedir. Kur'an'ın neyi değil, niye söylediğinin bilinmesi ise bir hitap olarak indirilen Kur'an'ın bütün bağlamsal unsurları ile kavranmasına bağlıdır.

Aslında âyetlerin hangi olaylara ilişkin veya ne zaman ve kim hakkında nazil olduğuna dair bilgiler, klasik tefsir literatüründe âyetlerin anlaşılmasında öncelikli olarak göz önünde bulundurulmuş verilerdir. Ne var ki klasik tefsir algısı, bu verileri dinin bütünlüğü, ahkâm ve tecrübe edilen gerçeklik açısından farklı kategorilerde değerlendirmektedir. Örneğin sebeb-i nüzul rivâyetleri ile Mekkî-Medenî bilgileri bazen âyetlerin anlamlarına sadece birer örnek teşkil etmekte, bazen âyetlerin anlaşılmasına katkı sunan unsurlar olarak işlev yapmakta, bazen de başka karinelerle birlikte âyetlerin anlamlarını daraltabilmektedir. Bu bütüncül-kategorik bakış açısının oluşmasını usûl ilminin realist-metodik zemini temin etmektedir.

Mutlak olarak hitap ile muhatap arasında zorunlu bir ilişkinin bulunduğu iddiasının klasik literatür açısından temellendirilmesi güçtür. Klasik literatürde, hitap formunda gelen ve muhatapları ile zorunlu bir ilişki içerisinde olan ifadeler, hitabü'l-müvâcehe (doğrudan hitap) kavramı ile ele alınmıştır. Doğrudan hitaplar, ilk muhatapları bağlar. Çünkü hitaptan bahsedildiğinde ortada bir muhatabın bulunması zorunludur. Bu söylemin, taşıdığı öncüller itibarıyla bağlam teorileri ile aynı yerde durduğu zannedilebilir. Ancak hitabın kapsamı açısından bu teorileri birbirleriyle karşılaştırmak mümkün değildir. Klasik anlam teorileri, doğrudan hitapların şer'î gereklilik veya kıyas gibi yöntemlerle dolaylı muhatapları da kapsadığını düşünürken, bağlamsalci ve tarihselci yaklaşımlarda hitap-muhatap ilişkisi çerçevesinde nassın ne demek istediğine dair öngörülerde bulunularak metin zâhirî düzeyinden öteye evrilmektedirler.

Kur'an bütünüyle hitap olarak değerlendirildiğinde veya doğrudan hitaplar dikkate alındığında kâfirlerden-müşriklere bahseden veya onlara hitap eden âyetlerin müminlere de hitap edebilmesini, modern dönem anlama metodları açısından açıklamak oldukça zordur. Nitekim hitap-muhatap arasındaki zorunlu ilişki bunu gerektirmektedir. Üstelik âyet bağlamında konuşulan muhataplar (müşrikler-müminler) bir arada ele alınmayacak ve aynı âyete konu edilemeyecek iki farklı inanca sahiptirler. Dolayısıyla müşriklere yapılan hitaplarda verilen mesajları müminlere yöneltmek ve bu âyetlerdeki vasıfları müminlere yüklemek mümkün gözükmemektedir.

Öte yandan klasik literatürde kâfirlerden-müşriklerden bahseden âyetlerin müminlere de hitap edebilmesinde herhangi bir problem görülmemiştir. Çünkü dilbilim de vakıa da buna imkan tanımaktadır. Usûlcüler ve müfessirler, bu konuyu çok geniş boyutlarda ele almışlar; hitabın Ehl-i kitap-müminler, müminler-kâfirler, Hz. Peygamber-ümme't gibi taraflar arasındaki geçişliliğini incelemişlerdir. Tefsir literatürü ve modern dönem tefsir algısı açısından hitabın geçişliliğinin imkânı, müşrikten-kâfirden bahseden bir âyetin müminleri de kapsamı veya müşrike-kâfire yapılan hitabın mümine de dönmesi bağlamında netleştirilebilir. Klasik literatür bu hususu, bazen literal delâlet (tamim) ve dilin edebî kullanım keyfiyeti (belâgat), bazen de hitabın imkânı (üslup özellikleri) ile açıklamaktadır.

Âyetlerde ve hadislerde mümin, kâfir, müşrik, münafık, Ehl-i kitap gibi kategorik sınıfların inanç esaslarına yer verildiği gibi bu sınıfların karakteristik-amelî boyutlarına dair betimlemeler de yapılmaktadır. Bu bağlamda naslar bazen mümin olmanın gerektirdiği ameller, bazen mümin olanın yapamayacağı işler, bazen de mümin olanın yaptığında iman-amel bütünlüğünü tehlikeye sokacağı hususlardan bahsetmektedir. Kur'an'da müminlere yapılan hitapların bir kısmında, onların kâfirlere benzemekten ve kâfirlere ait vasıfları taşımaktan men edildikleri açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca âyetlerde bazen müminlerin kâfirlere benzemesinin doğuracağı olumsuz sonuçlar zikredilmekte, bazen de müminlere hitap eden veya müminlerden bahseden âyetlerin sonunda kâfirlerin içerisinde buldukları duruma veya karşılaşacakları azaba dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca karşıt inanç profillerine ait sıfatların belirtildiği durumlarda, gayr-i müslimlere yapılan hitap; müminler için uyarı, muhasebe, şükür ve imanda sebat ifade etmekte; müminlere yapılan hitaplar da gayr-i müslim gruplar için teşvik ve fırsat öğeleri içermektedir. Bu hususu üslûbî'l-Kur'an ile temellendirmek mümkündür. Bununla birlikte Kur'an'da hitabın geçişliliğinin teorik boyutta iki şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Bunların birincisi, dilbilimsel-belâgî öncüllerle alakalıdır ve tariz, kinaye, mecaz gibi kullanımlarda söz konusudur. İkincisi ise teşbih-kıyastır. Burada kıyas, önermelere ihtiyaç duyulmadan zihinde gerçekleşen bir olgudur. Çünkü zihin, bu ifadeleri duyduğunda lafzın literal anlamından daha kuvvetli manalara bir anda ulaşabilmektedir.

Bu çalışmada -modern dönem problemlerinden hareketle- doğrudan hitaplardan dolaylı muhataplara geçişin mümkün olup olmadığı konu edilmektedir. Bu çerçevede çalışmada öncelikle Kur'an'ın bazen mesajlarını ve öğretilerini muhataplarına karşıt inanç sistemleri üzerinden ulaştırmasının üzerinde durulmaktadır. Böylece müminlere, bazı emir ve nehiylerin doğrudan değil de karşıt taraf üzerinden yapılmasında Kur'an'ın takip ettiği üslup ortaya konulmuştur. Çalışmada sadece müşriklerden-kâfirlerden bahsedilen âyetlerin müminlere de hitap etme imkânı incelenirken ilgili âyetler analiz edilmiş; bu âyetler aynı konuda müminlere yapılan hitaplarla karşılaştırılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise konuyla ilgili teorik bir çerçeve çizilmiş; hitaplar arası geçişlilikte yöntem konusu ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Yöntem, Üslup, Hitap, Muhatap.

GİRİŞ

Kur'an'ın Allah'ın hitabı olduğu söylemi, klasik usûl ve batı menşeli bağlamsalci yaklaşımlar açısından farklı çağrışımlar yapmaktadır. Klasik usûl ve belâgat eserlerinde; hitabın mahiyeti, keyfiyeti, şartları ve çeşitleri etrafında teorik bir çerçeve çizilmekte; bu bağlamda Kur'an'da yer alan hitapların çeşitleri, delâletleri ve kapsamları konu edilmektedir. Modern dönem bağlamsalci yaklaşımlarda ise Kur'an'ın bir hitap olduğu vurgulanırken, hitabın anlaşılmasının bağlamsal bilgileri bilmeyi zorunlu kıldığı; dolayısıyla hitabın kitap olarak okunması ile anlamın buharlaştığını belirtilmektedir. Çünkü bu yaklaşımlara göre hitabın kitaba (sözlü kültürün yazılı kültüre) dönüşmesi ile anlam metinde aranmakta, böylece Kur'an aslı anlamından uzak, konuşturulan bir dizgeye dönüştürülmektedir. Kur'an'ın neyi değil, niye söylediğinin bilinmesi ise bir hitap olarak indirilen Kur'an'ın bütün bağlamsal unsurları ile kavranmasına bağlıdır. Doğru anlam da burada saklıdır.

278 | Muhammed İsa Yüksek. Kur'an'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

Bağlam teorisinde Kur'an'ın hangi olaylara ilişkin, nerede ve ne zaman indiği ile kime hitap ettiğine dair bilgiler vazgeçilmezdir. Aslında bütün bu bilgiler, klasik tefsir literatürünün de üzerinde durduğu; âyetlerin anlaşılmasında öncelikli olarak ele aldığı verilerdir. Ne var ki klasik tefsir algısı, bu verileri dinin bütünlüğü, ahkâm ve tecrübe edilen gerçeklik açısından farklı kategorilerde değerlendirmektedir. Örneğin sebeb-i nüzul rivâyetleri ile Mekkî-Medenî bilgileri bazen âyetlerin anlamlarına sadece birer örnek teşkil etmekte, bazen âyetlerin anlaşılmasına katkı sunan unsurlar olarak işlev yapmakta, bazen de başka karinelerle birlikte âyetlerin anlamlarını daraltabilmektedir. Bu bütüncül-kategorik bakış açısının oluşmasını usûl ilminin realist-metodik zemini temin etmektedir.

Kur'an'ın neyi değil niye söylediğinin keşfi, bağlamsal bilgileri (nüzul dönemine ait) zorunlu kıldığından Kur'an'ın bütününlüğünü anlaşılması için her âyetin nerede, ne zaman indirildiği ve kime hitap ettiği bilinmelidir. Ulûmü'l-Kur'an ve tefsir literatüründe yer alan sebeb-i nüzul ve Mekkî-Medenî bilgilerinin kapsamı düşünüldüğünde bağlamın tespiti, tefsirin bağlamından uzak ikincil kaynaklardan veri toplamak; hatta bu verilerin eksik yanlarını aklî gerekçelerle tamamlamak, parçaları birleştirmek ve yorumlamak suretiyle yapılmaktadır. İkincil kaynaklardaki bağlamsal bilgilerin sıhhatleri bir yana, nüzul dönemine ait okumalarda bazen bu bilgilerin yorumlanarak evrim geçirmesi, son tahlilde de âyetlerdeki ihbârî ifadelerin -bile- zahiren anlaşılması mümkün olmayan manalara hamledilmesi ciddi bir problemdir. Aslında bu yaklaşımda Kur'an'ın niye dediğinin keşfi, -klasik usûlün ifadesi ile illetin tespiti- yorumcu tarafından zannî bir seviyede tespit edilmektedir. Bu ise Kur'an'ın hitabının dolaylı muhataplara geçişinde nassın ve nüzul dönemi bilgilerinin değil, hitabın niye yapıldığını bilen yorumcunun zihni çıkarımlarının etkin olduğu manasına gelmektedir.

Kur'an'ı anlamak -mutlak olarak ve sadece- nüzul dönemini anlamakla eşleştirildiğinde, âyetlerin literal imkânları daraltılmakta ya da tanınmamaktadır. Üstelik tarihin bir parçası olan yorumcunun -nüzul ortamı dediği- olguda nesnellik iddiasının temellendirilmesi zordur. Bu söylemler esasında; Kur'an'ın, tarihin ötesine geçen ve ilâhî kelimeler olmakla şehâdet âleminin sınırlarını aşan boyutunu göz ardı etmektedirler. Benzer öncüllerden hareketle bazı yorumcuların Kur'an'da hitap-muhatap ilişkisini pozitivist bir bakış açısıyla tek düzeyde ele aldıkları görülmektedir. Bu yorumculara göre -örneğin- dış bağlamı ve üslubu incelendiğinde Mekke'de müşriklere hitap ettiği belirlenen bir âyetin, müminlere de hitabı söz konusu değildir. Bunu söylemek hitap-muhatap diyalektiği açısından bir gerekliliktir. Üstelik âyet bağlamında konuşulan muhataplar (müşrikler-müminler) bir arada ele alınmayacak ve aynı âyete konu edilemeyecek iki farklı inanca sahiptirler. Dolayısıyla müşriklere yapılan hitaplarda verilen mesajları müminlere yöneltmek ve bu âyetlerdeki vasıfları müminlere yüklemek mümkün gözükmemektedir.

Klasik tefsir literatürü açısından hitaplar arasında geçişlilikte bir problem görülmemektedir. Usûlcüler ve müfessirler, bu konuyu çok geniş boyutlarda ele almış; hitabın Ehl-i kitap-müminler, müminler-kâfirler, Hz. Peygamber-ümmet gibi taraflar arasındaki geçişliliğini incelemişlerdir. Tefsir literatürü ve modern dönem tefsir algısı açısından hitabın geçişliliğinin imkânı, müşrikten-kâfirden bahseden bir âyetin müminleri de kapsaması veya müşrike-kâfire yapılan hitabın mümine de dönmesi bağlamında netleştirilebilir. Klasik literatür bu hususu, bazen literal delâlet (tamim) ve dilin edebî kullanım keyfiyeti (belâgat), bazen de hitabın imkânı (üslup özellikleri) ile açıklamaktadır. Bu çalışmada, hitabı bağlam teorisinden farklı bir şekilde ele alan klasik literatür üzerinden tefsirde ikincil anlamın imkânını sorgulanacaktır.

Kur'an'da hitap konusu, akademik çalışmalarda daha çok muhataplar ve hitap çeşitleri bağlamında ele alınmıştır. Mustafa Güleç'in *Kur'an-ı Kerim'de Peygamberimize Hitap* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 1997), Murat Kırçay'ın *Kur'an'da Hz. Peygamberimize Yapılan Hitap Şekilleri* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997), Merem Sarıçam'ın *Hiz. Muhammed'in Eşlerine Hitap eden Âyetlerin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2007) başlıklı tezleri bu çerçevede hazırlanmış çalışmalardır. Mehmet Selim Naz'ın *Kur'an-ı Kerim'de Hitap Şekilleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üni-

versitesi, 2010) başlıklı tezi, belâgat ve usûl ilimlerinden faydalanarak Kur'an'da yer alan hitapları işlevleri ve çeşitleri açısından kategorize eden kapsamlı bir çalışmadır. Adil Bor'un *Kur'an Belâgatında Hitap ve Muhatap* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013) isimli tezi ise belâgatta hitabın işlevi ve şekillerini ele almanın yanında hermenötikte konu edilen, anlamın aktarımı için gerekli şartlar ile anlamın muhataba ulaşmasını engelleyen faktörleri dilbilimsel temelleri açısından incelemektedir.¹

Bizim çalışmamız ise -modern dönem problemlerinden hareketle- doğrudan hitaplardan dolaylı muhataplara geçişin mümkün olup olmadığını konu edinmektedir. Bu çerçevede çalışmada öncelikle Kur'an'da -zâhirî düzeyde- müminlere müşrikler-kâfirler üzerinden mesajların verilip verilmediği ve müminlerin müşriklerin-kâfirlerin sıfatları ile ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği ele alınacaktır. İkinci başlıkta, sadece müşriklerden-kâfirlerden bahsedilen âyetlerin müminleri kapsama imkânı incelenecek; üçüncü başlıkta ise konuyla ilgili teorik bir çerçeve çizilecektir.

1. KUR'ÂN'DA MÜMİNLERİN KÂFİRLERE BENZEMEKTEN SAKINDIRILMASI

Âyet ve hadislerde mümin, kâfir, müşrik, münafık, Ehl-i kitap gibi kategorik sınıfların inanç esaslarına yer verildiği gibi bu sınıfların karakteristik-amelî boyutlarına dair betimlemeler de yapılmaktadır. Bu bağlamda naslar bazen mümin olmanın gerektirdiği ameller, bazen mümin olanın yapamayacağı işler, bazen de mümin olanın yaptığından iman-amel bütünlüğünü tehlikeye sokacağı hususlardan bahsetmektedir. Kur'an'da müminlere yapılan hitapların bir kısmında, onların kâfirlere benzemekten ve kâfirlere ait vasıfları taşımaktan men edildikleri açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca âyetlerde bazen müminlerin kâfirlere benzemesinin doğuracağı olumsuz sonuçlar zikredilmekte, bazen de müminlere hitap eden ve müminlerden bahseden âyetlerin sonunda kâfirlerin içerisinde buldukları duruma veya karşılaşacakları azaba dair bilgiler yer almaktadır.

Örneğin, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَأَ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا* (el-Ahzâb 33/69) Allah (c.c) müminleri Hz. Mûsâ'ya eziyet edenler gibi olmaktan men etmektedir. Tefsirlerde, kavminin Hz. Mûsâ'ya hangi hususta eziyet ettiği ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan; Hz. Mûsâ'nın bedeninde bir kusur olduğu iddiası, Tûr'da buldukları bir anda ölen Hz. Hârûn'u Hz. Mûsâ'nın öldürdüğünü söylemeleri, Kârûn'un Hz. Mûsâ'ya İsrâiloğullarının içinde zina iftirasında bulunması için bir kadınla anlaşması gibi sebepler rivâyetlerle temellendirilmiştir.² Bir de âyetlerde İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ'ya yönelttikleri "Sen ve Rabbin giden, birlikte savaşın" (el-Mâide 5/24), "Allah'ı açıktan görene dek sana iman etmeyeceğiz" (el-Bakara 2/55), "Tek çeşit yemeğe sabredemeyeceğiz" (el-Bakara 2/61) gibi sözler vardır ki; nübüvvet makamının mesuliyeti ve gerekleri düşünüldüğünde bunların da eziyet nev'inden oldukları söylenebilir.³

Ahzâb sûresinde, müminlere yapılan hitapta, onların Hz. Peygamber'e eziyet etmekten değil de eziyet noktasında Hz. Mûsâ'nın kavmi gibi olmaktan yasaklandıkları göze çarpmaktadır. Bu da; âyette müminlere yapılan hitabın, Allah'ın Peygamberine eziyet hususunda

¹ Kur'an'da yer alan hitaplar konusunda üslûbî'l-Kur'an'a dair makale çalışmalarının yapıldığı da görülmektedir. Bk. Abdulmuttalip Arpa, "Kur'an'da Bir Hitap Şekli: İki Kişilik Hitapla Tek Kişiyeye Hitap", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2010): 105-118; Enver Bayram, "Kur'an'da Geçen 'Ey İnsanlar' ve 'Ey İman Edenler' Hitaplarıyla Başlayan Âyetler Arasında Bir Mukayese", *Gazi-osmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2017): 161-184; Ahmet Sevinç, "Kur'an'da Hitap Şekilleri ve Müddessir Sûresinde Yer Alan Hitapların Tahlili", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2015): 133-162.

² Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.) 4: 427; Fahreddin Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981) 25: 234; İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Cize: Müessesetü Kurtuba, 2000), 11: 246-247.

³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25: 234.

takinılan tavırdaki benzerlik üzerinden okunmasını gerekli kılmaktadır.⁴ Dolayısıyla bu âyetin, müminleri Hz. Peygamber'e eziyete kalkışma noktasında uyardığı ve Hz. Mûsâ'ya eziyet eden İsrâiloğullarına benzemekten alıkoyduğu görülmektedir.⁵ Saf sûresi 5. âyette Hz. Mûsâ'nın kavmine "Ey Kavmim! Allah'ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bildiğiniz halde niçin bana eziyet ediyorsunuz?" diye sormasının Hz. Peygamber'e hatırlatılmasında da aynı vurgu vardır. Âyette İsrâiloğullarının, Hz. Mûsâ'nın peygamberliğini bildikleri halde (bu cümle âyette inkâr manasını pekiştiren hal konumunda gelmektedir) ona eziyet ettiklerini ifade eden üslup ise muhataplarına peygamberlik makamının eziyet değil, tâzim gerektirdiği noktasında net mesajlar vermektedir.⁶

Enfâl sûresi 8/21. âyetteki nehyde de benzer bir durum söz konusudur. Müminler bu âyette *وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ* ifadeleri ile duymadığı halde duyduk diyenler gibi olmaktan nehyedilmektedirler. Büyük bir kısmı Bedir Savaşı ile ilgili inen bu surenin 20. âyeti,⁷ iman edenleri Allah'a ve Resulüne itaate çağırması, onların emirlerine muhalefet noktasında uyarıştır. Âyetin iman edenlere hitap ederek onları Allah'a ve Resulüne itaate çağırmasının; Bedir'de elde ettikleri zafer ve ganimetlere bir şükür telkini, müşriklere benzeme ve onların düştükleri hatalara düşme hususunda da bir uyarı olduğu söylenebilir.⁸ 20. âyetin sonundaki *وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ* nehyi ile 21. âyette yer alan ifadeler ise müminlere, kâfirlerin-müşriklerin veya münafıkların davrandıkları gibi davranmamaları gerektiğini söylemektedir. 21. âyetteki "duymadıkları halde duyduk diyenler" ifadesi, ya kulakları ile duyduklarını anlamadıkları halde anladıklarını söyleyenleri ya da kalpleri ile kabul etmedikleri halde dilleri ile kabul ettiklerini söyleyenleri karşılamaktadır. Birinci ihtimale göre, âyette müminlerin kendilerine benzemekten nehyedildikleri kimseler; duydukları halde Kur'an'ın sihir, evvelkilerin masalları veya şiir olduğunu iddia eden müşrikler, ikinci ihtimale göre ise münafıklardır.⁹ Âyette bu kimselerin mübhem bırakılması manayı daha genel kılmakta ve muhatapların zihnini belirli bir zümreden çok bir davranış biçimine yönlendirmektedir. Müminlere hitap edip onları tekrar itaate çağırın, bunun yanında onları kâfirler-münafıklar gibi davranmaktan sakındıran bu iki âyetin, muhataba imanının gereği gibi amel etme, bu amelde devamlılığı sağlama ve iman vasfını kaybettirecek davranışlardan uzak durma hususlarında mesajlar taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda Ebû'l-Kâsım Cârullah ez-Zemehşerî'nin, (ö. 538/1144) bu âyetin manasına dair yaptığı tespit oldukça yerindedir.

"Âyetin manası şu şekildedir: Elbette sizler Kur'an'ı ve Hz. Peygamberi tasdik ediyorsunuz. Ancak eğer ganimetlerin dağıtılması gibi konularda Hz. Peygambere itaatten yüz çevirirseniz bu tasdik, yok gibi olur; duymanız da iman etmeyen kimsenin duymasına benzer."¹⁰

Zemahşerî'nin de işaret ettiği gibi esasında bu âyetler içselleştirilmiş bir inancın gerekleri ile ilgili oldukça canlı ve caydırıcı bir üslup taşımaktadır. Bu üslup, ameller noktasındaki benzerlikten imana dönük bir muhasebeye imkân tanımakta; kâfir gibi amel eden bir müminin imanını sorgulamasını ve tahkik etmesini, imanının gereği gibi amel etmesini bir basamak kılmaktadır.

⁴ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: Daru't-Tünisiyye, ts.), 22: 120.

⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebûbekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Muhammed Rıdvân Araksûsî, Mâhir Habbûş (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 17: 240.

⁶ Nâsirüddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, ts.), 5: 208.

⁷ "Ey iman edenler! Allah'a ve Resulüne itaat edin ve (Kur'an'ı) dinlediğiniz halde ondan yüz çevirmeyin."

⁸ Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 9: 302.

⁹ Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2: 513; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13: 148.

¹⁰ Cârullah Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1998), 2: 568; Benzer bir tespit için bk. Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 4: 474.

Âl-i İmrân sûresi 3/156. âyette benzer bir şekilde müminlere, yapmamaları gereken davranışlar kâfirlerin-müşriklerin-münafıkların sıfatları üzerinden açıklanmaktadır. Bu âyette müminlere يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا كَافِرِينَ كُفْرًا إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أُوكِنُوا عَزَا لُو كَانُوا şeklinde hitap edilmekte; bozuk bir inanç esasını direk olarak değil, bu inancın sahipleri üzerinden reddedilmektedir. Uhud Savaşı ile ilgili bir siyakte gelen bu âyetler, insanların ölüm korkusu ile savaşmaktan caydırmak isteyen kimseleri hedef almaktadır. Müfessirlerin çoğu bu âyette kâfirler olarak bahsedilen kimselerin genel olarak münafıklar veya Abdullah b. Übey gibi münafıklardan bazıları olduğunu düşünmektedirler.¹¹ Bazı müfessirler ise buradaki ifadenin mutlak olduğunu, bütün kâfirlerin bu âyetin kapsamına gireceğini söylemişlerdir.¹² Âyetlerin bağlamı dikkate alındığında münafık olma ihtimali ağır basan bu kimseler, akrabaları olan müminleri kâfirlerle savaşmalarından ötürü kınamakta ve onların ölmelelerini savaşa gitmelerine bağlamaktadırlar. Akrabaları için “Eğer bizimle kalsalardı ölmeyecek ve öldürülmeyeceklerdi” diyen bu kimselerin ecel-sebep ilişkisi açısından doğru bir inanca sahip olmadıkları görülmektedir. Âyetteki kâfirlerden kastın kim olduğunu bir tarafa bırakacak olursak bu ifadeler; Uhud Savaşında yaşananlar sonucunda müminlerin de benzer bir zanna kapılmamalarını; başarısızlığı ve ölümü cihad ile ilişkilendirmemelerini salık vermektedir. Nitekim gerçekte öldüren ve diriltten Allah’tır. Allah, savaşa çıkan müminlerin ecelini savaşın yapıldığı zaman diliminde takdir etmişse savaşa gitmeseler de o an ruhlarını teslim edeceklerdir. Bununla birlikte Allah yolunda cihat ederken ruhunu teslim edenler, Allah’ın rahmetine ve mağfiretine (Âl-i İmrân 3/157) nail olacaklardır.¹³

Müminler, bu âyet ile söz konusu yanlış inanca düşmemeleri ve kâfirlerin sözlerini söylememeleri hususunda uyarılmaktadırlar. Aslında iman bu sözün söylenmesine manidir. Ancak âyet, buna rağmen bizzat müminlere hitap etmekte ve onları küfredip söz konusu ifadeleri kullananlara benzeme noktasında uyarılmaktadır. Cemâleddîn el-Kâsımî (1866-1914), âyetin hem ecel-sebep hususundaki inancı koruma hem de insanları yanlış sevk edecek ifadeleri kullanmama hususunda mesajlar içerdiğini söylerken oldukça haklıdır.¹⁴ Âyetin üslubu dikkate alındığında nehyin sadece söz konusu ifadeleri telaffuz etmekten ibaret olduğunu düşünmek yüzeysel bir yorum olacaktır. Üstelik bu ifadelerin inançtan ayrı düşünülmesi olanaksızdır. Muhammed Tahir İbn Âşûr (1879-1973) da bu âyetin, müminlerin müşriklerin inançlarına tekrar meyletmemeleri ve bu düşüncenin müminlerin zihinlerini bulandırmaması için bir uyarı hüviyeti taşıdığını söylemektedir.¹⁵

Bu ve benzeri âyetlerde müminlere imanlarının gereği gibi düşünmeleri ve davranışları gerektiğinden karşıt tarafın inanç ve davranış biçimi üzerinden söylenmesi, anlamı ve vurguyu daha da kuvvetlendirmektedir. Kur’an’ın kullandığı bu üslubu, birçok âyette görmek mümkündür. Bazen peygamberlere yapılan hitaplarda dahi aynı üslup kullanılmaktadır. Yûnus sûresi 10/105. âyette, Hz. Peygamber’e hitap edilerek yüzünü dine çevirmesi ve müşriklerden olmaması emredilmektedir. Âyetin ilk kısmında yer alan “yüzünü dine çevrilmesi” emri, nefsin bütünüyle Allah’a ibadete yönlendirilmesi ve onun dışındakilerden uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. “Müşriklerden olma” nehyi aslında âyetin ilk kısmında yer alan emri tekit eden bir ifadedir.¹⁶ Hz. Peygamber’in şirke bulaşması söz konusu zaten değildir.

¹¹ Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’-l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî v.dğr. (Cîze: Dârü Hicr, 2001), 6: 176-177; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ büluğü’n-nihâye* (İmârât: Câmiatü’ş-Şârika, 2008), 2: 1185; Muhiyyüssüne Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. (Riyad: Darü Tayyibe, 1989), 2: 123; Kurtubî, *el-Câmi’*, 5: 375.

¹² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 9: 55.

¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 9: 55.

¹⁴ Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü’t-te’vîl* (Kahire: Dârü İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1957), 3: 1014.

¹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 4: 141.

¹⁶ Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-meânî* (Beirut: Dârü İhyâi’l-Türâsi’l-Arabî, ts.), 11: 198; Kâsımî, *Mehâsinü’t-te’vîl*, 7: 3403; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 11: 304.

282 | Muhammed İsa Yüksek. Kur'ân'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

Üstelik 104. âyette Hz. Peygamber'in müşriklerin putlarına kulluk etmediği ve etmeyeceği kendi dilinden aktarılmıştır. İnanç ve amel bakımından müşriklere benzeme nehyinin Hz. Peygamber'den öte bütün müminlere bir hitap olması da söz konusudur. Aslında bu nehiy ile iman gerekliliği ve vasıfları netleştirilmektedir. "Müşriklerden olma" ifadesi düşünüldüğünde, bütünüyle (aklen-ruhen) Allah'a yönelmenin, müşrik profiline dair mutlak bir karşıtlık manası taşıdığı söylenebilir. Âyette nehyin "müşrik olma" değil de "müşriklerden olma" şeklinde gelmesinin, şirk inancına sahip gruplardan uzak durma ve onlara benzememe anlamını ifade ettiği görülmektedir.¹⁷ Mâide sûresi 5/51. âyette müminlere hitaben Yahudi ve Hristiyanları dost edinmelerin, onlardan sayılacağı söylenirken yine İslam inancına sahip olmayanlardan uzak durma hususunda etkin bir ifade biçiminin tercih edildiği görülmektedir.¹⁸ Müminler bu kimseleri dost edinince onlara benzeyecekler, onların şekline bürünecekler ve isteklerini yapar hale geleceklerdir. Bu da müminleri ahirette onlarla haşrolunmaya kadar götürebilecektir.¹⁹ Bu dostluk inanç ve din hususunda bir birlikteliğe dönüşürse ebedî cehennemeye düşer olacaklar, imânî hususlara bulaşmayan bir amel birlikteliğine dönüşürse de en azından âyetin kınadığı ve yerdığı kimselerden addedileceklerdir.²⁰ Nitekim Hz. Peygamber'in "Kim bir topluluğa benzerse o da onlardandır" hadisinde²¹ ifade edildiği üzere ameldeki benzerlikler aidiyetleri belirleyen unsurlardır. Bakara sûresi 2/246-252. âyetler arasında geçen Tâlût-Câlût kıssasında Tâlût'un Câlût ile savaşmak üzere yola çıktığında askerlerine söyledikleri, davranış biçiminin aidiyetleri belirlediğine iyi bir örnektir. 249. âyette Tâlût askerlerine "Allah sizleri mutlaka bir nehrele imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Kim de onu tatmazsa işte o bendendir..." demektedir. Aslında Tâlût'un "benden değildir" sözü askerlerinin imanını nefyeden bir ifade değildir. Tâlût bu hitabıyla söz konusu kimselerin onun tarafında olmadığını, onunla aynı yerde durmadıklarını ve kendisine bağlılıklarının bulunmadığını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in "bizi aldatan bizden değildir"²² sözü de benzer bir mana ifade etmektedir.²³

Bakara sûresi 2/254. âyet ise hitap-muhatap-mesaj ilişkisi açısından Kur'ân üslubunun buraya kadar aktardığımız hususiyetlerini farklı bir formla temsil etmektedir. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمَ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ müminlere hitap etmekte; pişmanlıkların, alım-satımın, fidyenin, dostluk ilişkilerinin fayda vermeyeceği gün gelmeden önce onları mallarını Allah yolunda infak etmeye çağırmakta ve kâfirlerin gerçek zalimler olduklarını tespit ederek sona ermektedir. Müminlere hitap eden bir âyette kâfirlere yer verilmesinin; -malı infak etmeme, zekât vermeme gibi özellikler açısından- müminleri kâfirlere benzeme hususunda uyarma amacına matuf olduğu söylenebilir. Nitekim kâfirler (müşrikler) zekât vermeyen ve bu özelliklerinden dolayı azap görecektir kim-selerdir. (Fussilet 41/6-7) Bununla birlikte âyetin sonunda zekât vermeyenlere değil de kâfirlere yer verilmesi, infak emrini uygulamama durumundaki tehdidin seviyesini artırmakta; zekât vermeyenin kâfirlerin özelliklerinden olduğu, zekât vermeyenlerin de kâfirlere benzeyeceği vurgusunu taşımaktadır.²⁴

¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11: 304.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12: 18.

¹⁹ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam v.dğr. (Fatih: Azim Dağıtım, ts.), 3: 266.

²⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrarü'l-vecîz*, 3: 190.

²¹ Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfet'il-İslâmiyye, 1998), "Libâs", 4.

²² Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim* (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955), "İmân", 164.

²³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2: 273.

²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2: 286; Ebüssüûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, ts.), 1: 383.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) bu âyetin müminlere hitap ile başladığını, âyette yer alan betimlemelerin kâfirlerle ilgili olduğunu; bunun ise müminlere kâfirler gibi davranmama hususunda yapılmış bir uyarı niteli taşıdığını söylemektedir.²⁵ Mâtürîdî kıyamet gününe dair sıfatların da kâfirlere dönük olduğunu düşünüyor gözükmektedir. Onun gibi bazı müfessirler kıyamet gününde müminler için dostluğun söz konusu olduğunu, ancak müminlerin buna ihtiyaç duymadığını; yine âyette nefyedilen şefaatin müminlerle alakalı olmadığını (o gün kâfirler için şefaatin söz konusu olamayacağını) söylemektedirler.²⁶ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ (o gün kâfirler için şefaatin söz konusu olamayacağını) söylemektedirler.²⁶ ifadesindeki hasr manası gözetilirse bu ifadenin, öncesinde gelen “kendisinde herhangi bir alış-verişin, dostluk ilişkisinin ve şefaatin fayda vermeyeceği gün” betimlemesiyle bizzat ilişkili olduğu görülecektir. Bu bağlam kâfirlerin ahirette karşılaşacakları azabı kendilerinin hak ettikleri ve Allah'ın onlara zulmetmediği noktasında bir tariz ve tehdit içermektedir.²⁷ Bütün bu örnekler; Kur'an'ın, müminlere bazı emir ve nehiyleri doğrudan değil de karşıt taraftan yaptığını göstermektedir. Kur'an'ın takip ettiği bu üslup, anlamda ek vurgular yapmakta, tikel bir davranış biçiminin toplumsal yansımalarına dair ince manalar içermektedir. İnanç-amel ilişkisi ile amelin aidiyetleri belirleme keyfiyeti de bu üslubun hâkim olduğu ayetlerde açıkça görülmektedir.

2. KÂFİRLERE-MÜŞRİKLERE HİTAP EDEN VEYA KÂFİRLERDEN-MÜŞRİKLERDEN BAHSE DEN ÂYETLERİN DİLBİLİMSEL İMKÂNLARI

Kur'an'ın bir bütün olarak Allah'ın hitabı olduğu söylemi modern dönemde zihinlerde farklı çağrışımlar uyandırmaktadır. Esasında Allah'ın kelamı olması hasebiyle Kur'an'ın hitap olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Ne var ki hitap-muhatap ilişkisine dair modern dönem anlam teorilerinin dayattığı mutlak gerekliliğin ve bağlayıcılığın klasik literatür açısından temellendirilmesi güçtür. Klasik literatür, modern dönem bağlamsal ve tarihsel yaklaşımların bahsettiği hitap boyutunu, hitabü'l-müvâcehe (doğrudan hitap) kavramı ile ele almıştır. Doğrudan hitapların dışındaki hitap veya ifadelerin, -herhangi bir aksi delil bulunmadıkça- sözcüklerin ve dizgenin delâletleri ile dolaylı muhataplar için de geçerli olması düşünülebilir. Klasik usûlde hitabü'l-müvâcehe, ilk muhatapları bağlar. Çünkü hitaptan bahsettiğimizde hitabı karşılayan bir muhatabın bulunması zorunludur. Başka bir deyişle ma'dûma hitap yapılamaz. Bu söylemin, taşıdığı öncüller itibariyle bağlam teorileri ile aynı yerde durduğu söylenebilir. Ancak hitabın kapsamı açısından bu teorileri birbirleriyle karşılaştırmak mümkün değildir. Klasik anlam teorileri, doğrudan hitapların şer'î gereklilik veya kıyas gibi yöntemlerle dolaylı muhatapları da kapsadığını düşünürken, bağlamsalcılar ve tarihselciler hitap-muhatap ilişkisi çerçevesinde nassın ne demek istediğini tespit ederek metni zâhirî düzenden öteye evirebilmektedirler.

Kur'an bütünüyle hitap olarak değerlendirildiğinde veya doğrudan hitaplar dikkate alındığında kâfirlerden-müşriklerden bahseden veya onlara hitap eden âyetlerin müminlere de hitap edebilmesi, modern dönem anlama metotları açısından oldukça zordur. Ancak klasik literatür kâfirlerden-müşriklerden bahseden âyetlerin müminlere de hitap edebilmesini, problem dahi etmemiştir. Nitekim bu, hem dilbilimsel bir gereklilik hem de sosyal gerçekliktir. İlk başlıkta verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Kur'an'ın müminlere yaptığı emir ve nehiylerde takip ettiği üslup da bunu göstermektedir.

Örneğin Yûnus sûresi 10/12 âyette, “İnsana bir sıkıntı dokundu mu, gerek yan üstü yatarken, gerek otururken, gerekse ayakta iken (bu sıkıntidan kurtulmak için) bize dua eder. Ama biz onun bu sıkıntısını ondan kaldırdık mı, sanki kendisine dokunan bu sıkıntı için bize hiç yalvarmamış gibi geçer gider. İşte o haddi aşanlara, yapmakta oldukları şeyler, böylece süslenmiştir.” buyrulmuştur. Gerek siyak gerekse كَذَلِكَ زَيْنٌ لِّلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ifadesi bu âyette

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2: 233.

²⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2: 285-286.

²⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3: 16.

284 | Muhammed İsa Yüksek. Kur'an'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

bahsedilen kimselerin müşrikler olduğunu göstermektedir. Fahreddin er-Râzî de (ö. 606/1210) “el-insân” kelimesinden bu âyette kâfirlerin kastedildiğini düşünmektedir. Çünkü âyette bahsedilen davranış, mümine asla yakışmaz. Râzî'nin yaptığı bu tespit, aslında âyetin müminlere ne dediğini de belirlemektedir. Râzî'ye göre bu âyet, insanın tabiatındaki zayıflık ve gaflet ile şehvete olan düşkünlüğünü ortaya koymaktadır. İnsan; sıkıntılarla karşılaştığında az sabreder, nimetleri gördüğünde az şükreder, başına bir sıkıntı geldiğinde Allah'ın bu sıkıntıyı gidermesi için her türlü duayı yapar. Ancak duası kabul olup sıkıntıdan kurtulunca sıkıntıyı unuttur, nimetin kıymetini bilmez ve böylece sanki hiç dua etmemiş kimsenin seviyesine geriler. Bu âyet söz konusu davranış biçimlerinin yanlış olduğuna dikkat çekmek ve aklını kullanan insana bunun tam tersi bir şekilde davranmasının gerektiğini beyan etmek için inmiştir.²⁸

Dış bağlamı dikkate alan İbn Âşûr, her ne kadar “el-insân” kelimesi ile insan cinsinin kastedildiğini söylese de,²⁹ bu âyetin manasının kâfirlerle alakalı olduğunu düşünmektedir. İbn Âşûr'a göre hicretten önce nüzul toplumunda kâfirler çoğunluğu teşkil etmektedirler; müminlerin sayısı ise yetmiş küsürü geçmemektedir. Dolayısıyla bu âyetin muhatabı kâfirlerdir. Ancak, müminler de eski inançlarına dair bu âyette bahsedilen hususlarla ilgili gerekli çıkarımları yapmalı ve gafletlerinden uyanmalıdırlar.³⁰ İbn Atiyye el-Endelûsî (ö. 541/1147) ise âyette geçen *مَرَّ* fiilinin, âyetin kâfirlerle ilgili indiğine delil teşkil ettiğini söylemektedir. Nitekim *مَرَّ كَأَن لَّمْ يَذْعَبْنَا إِلَىٰ صِرِّ مَسَّهُ* ifadesi; kişinin sanki hiç dua etmemiş gibi şirk koşma ve tevekkül etme hususundaki eski inancına devam etmesini karşılamaktadır. Ne var ki âyet, kâfirlerle birlikte günahkâr Müslümanları da kapsayan bir anlam alanına sahiptir.³¹ Dolayısıyla âyetin genel olarak sadece sıkıntılı zamanlarda duaya sarılıp huzur anında duayı terk eden kimselere bir uyarı mahiyetinde olduğu pekâlâ söylenebilir.³²

Aynı şekilde, İnfîtâr sûresi 82/6-8. âyetlerde “Ey insan. Seni yaratan, şekillendirip ölümlü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert olan Rabbine karşı seni ne aldattı?” denilirken kastedilen insanın kim olduğu ile ilgili iki farklı görüş olduğu görülmektedir. Gerek iç bağlam gerekse dış bağlam, âyette kâfirlerin kast olunduğu manasını kuvvetlendirmektedir. Çünkü 9. âyette “Hayır, siz hesap ve cezayı yalanlıyorsunuz” şeklinde bir hitap gelmektedir. Bu ifade 6-8. âyetlerin hemen öncesinde gelen kıyamet ahvâline dair ifadelerin de yeniden dirilmeyi inkâr eden kimseleri korkutma amacı taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla sûrenin başından itibaren akış, şirk ve yeniden dirilme ile ilgilidir. Sûrenin indiği zaman düşünüldüğünde de muhatapların çoğunluğunun müşrikler olduğu görülecektir.³³ Ancak Hz. Peygamber bu âyeti insanın cehâleti ile tefsir etmiş, hicri ikinci asırdan itibaren birçok müfessir de bu sorunun mümine dönen taraflarına cevaplar aramışlardır. Fadl b. İyâz, Yahya b. Muâz, Ebû bekir b. el-Verrâk gibi isimlerin; eğer bu soru bana sorulursa “iyiliğin, o eşsiz cömertliğin, nimetlerin” diye cevap veririm dedikleri aktarılmıştır.³⁴ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) bu sorunun bir tehdit ifadesi olduğunu; dolayısıyla bu soruya, “cömertlik, iyilik beni aldattı” şeklinde cevap verilemeyeceğini düşünmektedir. Ancak bundan İbn Kesîr'in, âyetin manasını sadece kâfirlere hasr ettiği sonucu çıkmamaktadır. Çünkü ona göre âyet, “Seni Allah'a karşı ne aldattı da O'na isyana yöneldin ve O'na yakışmayacak şekilde davrandın?” olarak anlaşılmalıdır. İbn Kesîr, bu manayı İbn Mes'ûd'un “Allah kıyamet gününde sizden her birinizle baş başa kalacak ve ‘Ey âdemoğlu! Seni bana karşı ne aldattı? Ey âdemoğlu! Bildiklerinle hangi amelleri

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14: 52-53.

²⁹ Nitekim İbn Âşûr'a göre cins ve istiğrak manaları örfeye göre belirlenebilir.

³⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11: 109.

³¹ İbn Atiyye, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, 3: 109.

³² Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 11: 80.

³³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30: 174.

³⁴ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 8: 356; Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye, 2003), 15: 283.

yaptın? Ey âdemoğlu peygamberlere ne cevap verdin?' diye soracaktır." rivâyeti ile temellen-dirmektedir.³⁵

Kur'an'da cins isim ile yapılan hitaplarda bahsettiğimiz bu hususları fazlası ile bulmak mümkündür. Birçok âyette "Ey kâfirler" veya "Ey müşrikler" şeklinde nida edilmeyip muhatap olarak insana seslenilmesi sıradan bir tercih olamaz. Çünkü insanlar genelinde veya kâfirler-müşrikler özelinde yasaklanan ve kınanan bir yanlışa müminlerin de düşmesi mümkündür.³⁶ Fecr sûresi 89/15-16. âyelerde bahsedilen insan ve bu insanın söylemi de bu noktada oldukça canlı bir örnektir: "İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde 'Rabbim bana ikram etti' der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, 'Rabbim beni aşıladı' der." Bu âyetlerde yer verilen ifadeler, kendisinden önceki âyetlerle bağlantılıdır. Daha önce Allah'ın verdiği nimetlere karşılık peygamberlerin davetlerini hafife alan, Allah'ın rızasından yüz çeviren, kendilerine yasaklanan işleri yapan, şımarık, kendini beğenmiş ümmetlerden bahsedilmektedir. Aslında müşriklerle bu ümmetler arasında oldukça açık bir benzerlik vardır. Müşrikler de içerisinde buldukları bolluk ve refah ile aldanmışlar, hatta bu üstünlüğü ve rahatlığı Allah'ın kendilerine verdiği bir mükâfat ad-detmişlerdir. Allah'ın kullarına verdiği nimetleri bu dünya ile sınırlamışlar ve ahireti yalanlamışlardır. Sahip oldukları imkânları Müminlere va'dedilen nimetlerle kıyaslamışlar, ahirette kendileri için hazırlanan azaptan kaçış psikolojisi içerisinde yeniden dirilmenin olmayacağını iddia etmişlerdir. Ancak bu bakış açısı, Allah'ın fiillerinin bir hikmet üzerine mebni olması ile çelişmektedir.³⁷

Müşriklerin ahiret inancını yansıtan bu âyetlerin müminlere hitap edip etmediğini belirlemek için bir anlık âyetin literal boyutundan İslâm toplumunun sosyal boyutuna intikal etmek faydalı olacaktır. Ahiret inancına sahip gafil ve cahil müminlerin nimet ile ilişkileri tarihsel süreçte bu âyetlerde bahsedilen benzer bir davranış tarzına bürünmüştür. Başına gelen iyilikleri ve kendisine verilen nimetleri söyleminin ve duruşunun doğruluğuna delil getirenler ile başına gelen kötülükleri kötümser bir bakış açısıyla Allah'ın intikamı addedenler hep olmuştur. Allah'ın fiillerindeki hikmet boyutunu içselleştirememiş, nimet-sıkıntı dengesini heva ve vesveseler üzerinden okuyarak dengesiz davranışlar sergileyen bireyler için bu âyetin taşıdığı öğütler açıktır.³⁸

Mâun sûresinin nerede indiği ile ilgili yapılan tespitlerin ve tartışmaların da klasik tefsir literatürü açısından sûrenin müminlere hitap edip etmediği hususunda bir problem teşkil etmediği söylenebilir. Bu sûrenin tamamının Mekkî, tamamının Medenî veya ilk üç âyetin Mekkî son dört âyetin Medenî olduğu noktasında literatürde üç farklı görüş bulunmaktadır.³⁹ Konu ile ilgili tespitler rivâyetlerle temellendirilse de sûrenin nerede indiği ile alakalı farklı görüşlerin ileri sürülmesinde sûrede geçen kelimelerin de önemli payının olduğu görülmektedir. İlk üç âyette bahsedilen sıfatların (din gününü yalanlayan, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen) müşrik profiline, son dört âyette bahsedilen sıfatların (namazı ciddiye almadan kılan, riyakâr, ufak bir yardıma dahi engel olan) ise münafık profiline uygunluk arz etmesi, sûrenin nerede indiği ile ilgili tespitlerde belirleyici olabilmıştır. Sûrenin tamamının Mekkî olduğunu savunan bazı müellifler, bu sûrede bahsedilen namazın müşriklerin namazı olduğunu söylemişler ve müşriklerin kıldıkları namazın keyfiyeti ve temeli üzerine odaklanmışlardır. Bunlara göre âyetin müminlerin namazından bahsetmesi mümkün değildir. Hâlbuki son dört âyetin Medine'de indiği söylenirse münafıklar ve münafıklar gibi namaz kılan müminler bu âyetlere muhatap kabul edilebilirler. Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) konuyla ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 14: 274.

³⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5: 479.

³⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30: 324.

³⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30: 327-328.

³⁹ Literatürdeki rivâyetler ve farklı görüşler için bk. Sıddık Baysal, "Mekkî-Medenî Olgusunun Kur'an Lafız ve İbarelerinin Anlam ve Delâletlerini Belirleyiciliği: 107/Mâun Sûresi Örneği, *Bartın İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 33-37.

286 | Muhammed İsa Yüksek. Kur'an'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

"Yani vay hallerine, yazıklar olsun o cehennemden veyl denilen ve kan, irin akan deresine düşecek olan namaz kılanlara, daha doğrusu namaz kılıyor, mümin görünenlere... Dinin direği ve kulların derli toplu kalp ile Hakk'ın huzuruna durarak bir yükselişi, Allah'a kavuşmaya bir çeşit vasıl oluşu demek olan ve şu halde onun zikriyle yardım ve inâyetinden fert ve toplum olarak medet ve hidâyet olarak onun rızasına, doğru yoldan yaklaşmak üzere emrine göre kulluk vazifelerini ihlas ile yapmak için şevk ve uyanıklık almak gereken namazlarından gaflet ile yanılmaktadırlar."⁴⁰

Maûn sûresinin bütünüyle Mekkî olduğunu düşünen Süleyman Ateş, dördüncü âyette bahsedilen namaz kılanlardan müşriklerin kastedildiği söylemiş ve bunu; namaz ibadetinin bütün şeriatlarda emredilen bir ibadet olması ve Kur'an'ın müşriklerin namazlarına açıkça işaret etmesi (el-Enfâl 8/35) gibi çeşitli argümanlarla temellendirmiştir. Dolayısıyla bu âyetler bağlamında müminlerin veya münafıkların namazından bahsetmek mümkün değildir. Ateş Elmalılı'nın yukarıda verdiğimiz tespitleri ile ilgili şunları söylemektedir:

Hamdi Yazır: "Fakat veyl o Mûsâllilere, daha doğrusu o namaz kılıyor görünen mümin görünenlere ki onlar namazlarından sehvemişlerdir, yanılmışlardır." sözüyle bizzat kendisi büyük bir yanılığa düşüyor. Çünkü âyetler müminler veya mümin görünen münafıklar hakkında değil, Mekke'deki müşrikler hakkındadır.⁴¹

Sûrenin nerede indiği ile alakalı klasik tefsir literatüründe yer verilen farklı görüşler aslında bu âyetlerin müminlere de hitap edebilme imkânına dair değildir. Âyetin, ilk muhatabının yanında ikincil muhatabına da seslenebilmesi, dilin kullanım keyfiyeti ile alakalıdır. Tarihsel bağlam dediğimiz nüzul döneminde ve tabiûn döneminde, Kur'an'ın ilk muhatapları olan müminler imanları sebebiyle müşrikler veya münafıklar hakkında inmiştir demek suretiyle bu âyetlerden kendilerini soyutlamamışlardır. Hatta onlardan bazıları *الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ* âyetinde *عن صَلَاتِهِمْ* değil de *عن صَلَاتِهِمْ* ifadesinin kullanıldığı için şükretmişlerdir.⁴² Bunun sebebi ise *عن صَلَاتِهِمْ* ifadesinin namazı önemsememe ve terk etme manasına gelmesi; *عن صَلَاتِهِمْ* ifadesinin ise namaz kılarken kişinin içinden geçirdiği sözler ve kalbine doğacak vesvese gibi durumları karşılamasıdır.⁴³ Vesvese ve akıldan bir şeyler geçirmenin her mümin için söz konusu olabileceğini düşünenler, âyetin *عن صَلَاتِهِمْ* şeklinde gelmesi ile rahatlamışlardır. Daha açık bir ifade ile onlar, âyetlerin Mekke'de ya da Medine'de inmesini, sûrenin bütün olarak okunması gerektiğini, sûrede geçen "veyl" in kiminle alakalı olacağını düşünmeden, sûrenin bahsettiği "namaz kılanlar" biz miyiz diye sormuşlardır. Âyetin *عن صَلَاتِهِمْ* şeklinde gelmesi ile gönülleri rahatlayanlar, bu namazın "kendilerinin" namazı olmadığını anlamışlardır. Çünkü onların kıldıkları namaz ile münafıkların-müşriklerin kıldıkları namaz arasında aidiyetlerini belirleyecek derecede bir ayırım vardır. İlk muhatapların Kur'an ile ilişkisi gözden geçirildiğinde, bu âyetin münafıkların-müşriklerin namazına benzer bir namaz kılan müminlere hitap edip/etmediği konusu mevzu edilmeyecek derecede açıktır.

3. MUHATAPLAR ARASI GEÇİŞLİLİKTE TEORİK ÇERÇEVE

Kur'an, üslup açısından müminleri imanın en üst derecesine konumlandırmakta ve iman gerektirdiği yaşam biçimini, bu mertebeye uygunluk arz edecek şekilde betimlemektedir. Bununla birlikte, onların tam karşısında kâfirlerin inanç sitemlerine ve davranışlarına yer vererek müminler ile kâfirler arasında olması gereken mutlak karşıtlığa dikkat çekmektedir.⁴⁴ Bu karşıtlık mümine sahil imanın öngördüğü yaşam biçimini aktarmakla kalmakta, küfrün beraberinde getirdiği hayat tarzına uygun bir şekilde yaşıyorsa kendini hesaba çekme ve imanı ile yüzleşme imkânı tanımaktadır. Dolayısıyla Mâûn sûresinde tehdit edilen

⁴⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 9: 503.

⁴¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 12: 117.

⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 664; İbn Kesir, *Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, 14: 468; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22: 512; Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf ebû Zeyd es-Seâlebî, *Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Ali Muavviz v.dğr. (Beyrut: Dâru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 5: 631.

⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 6: 441.

⁴⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3: 16.

namaz kılanların kim olduğu sorusu; bu âyetlere muhatap olan müminde, namazının Kur'an'da tavsif edilen iki gruptan hangisinin namazına benzediği sorusuna evrilmektedir. Çünkü Kur'an muhataplarına bu hususta iki insan profili sunmaktadır; din gününü yalanlayanlar, namazı terk ederek önemsemeyen kılan riyakârlar ve en ufak bir yardımdan dahi kaçınanlar (Ma'un 107/4-7) ile din gününü tasdik edenler, namazlarını hayat düsturu haline getirenler ve mallarında ihtiyaç sahipleri için bir hak bulunanlar. (el-Meâric 70/23-26) Kur'an bunlardan ilk gurubu övgü bağlamında zikretmiş, ikinci grubu ise yermiştir. İman-amel ilişkisinin (kelâmi boyutta değil) önemi düşünüldüğünde; Kur'an'ın bu üslubu, muhatapın aidiyetini tekrar gözden geçirmesini önermektedir. Bu husus, Kur'an'ın üslubu ile temellendirilebilecek bir hüviyet arz etmektedir. İbn Âşûr, Tekâsür sûresindeki hitabın müşriklere yapıldığını söyledikten sonra müşriklerin davranış biçimlerinin Allah katındaki yerini bilen müminlerin bu âyetlerden kendilerine dair mesajlar çıkarsaması gerektiğini söylerken aynı duruma dikkat çekmektedir.⁴⁵

Söz konusu özellik bağlamında kâfir-mümin karşıtlığının âyetlerde açıkça yer almadığı durumlarda dahi müşriklere-kâfirlere hitap eden âyetlerin, aynı zamanda müminlere seslenmesi mümkündür. Bu sesleniş, mümini müşrik-kâfir kategorisine dâhil etme anlamı taşımamaktadır. Nitekim bir âyette bir inancın veya davranış biçiminin yerilmesi, müminler için bu inanca düşmeme ve bu davranışları sergilememe hususunda örtük mesajlar içerebilir. Aynı şekilde kâfiri-müşriki Rabbinden uzaklaştıran ve şirke sevk eden hususların kınandığı bir âyet, kendisini Rabbinden uzaklaştıran hususlarda müminlere de çok şey söyleyebilir. Hatta aralarındaki kategorik farklılıklar dikkate alındığında, bu unsurların müminlerin içerisinde farklı gruplara farklı şekillerde seslenmesi de mümkündür. Örneğin kâfire hitaben yapılan "Rabbine karşı seni ne aldattı?" hitabının; müminde "Rabbine karşı seni ne günaha sevk etti", salih kimselerde ise "Rabbine karşı seni ne gaflette bıraktı" şeklinde maked bulması pekâlâ mümkündür. Bunda bir çelişki görmemek gerekir. Çünkü sayılanların hepsi ortak bir paydada birleşmekte;⁴⁶ her bir zümre, kendi seviyesinde Rabbine karşı aldanmaktadır.

Aslında bu, sahabe döneminden itibaren müminlerin âyetleri okuyuş ve algılayış biçimine de uygunluk arz etmektedir. Bu husus, bağlamın ihlali veya hitap-muhatap ilişkisinin koparılması olarak algılanmamalıdır. Çünkü Kur'an, bizatihi kendisi bu üslubu kullanmakta ve mümin muhataplarına "Ey iman edenler! ... iman edin" (Nisâ 4/136) şeklinde seslenmektedir. Hitabın genişlemesi dilbilimsel açıdan da geçerlidir. Çünkü hitap eden bir kimsenin bir toplumda bulunan farklı gruplara aynı cümle ile farklı mesajlar iletebilmesi veya bir gruba seslenirken diğer gruba mesajını iletirebilmesi mümkündür. Örneğin, "İnsanların hesaba çekilmeleri yaklaştı. Halbuki onlar gaflet içinde yüz çevirmektedirler." (el-Enbiyâ 21/1) âyetinden birincil olarak kastedilenler kâfirlerdir. Ancak klasik literatürde bu âyetin manasının aynı zamanda müminlere çevrilmesi gayet tabidir.⁴⁷ Çünkü gaflet ve yüz çevirmenin farklı delâletleri olabilir. Bu açıdan yaklaşıldığında âyet, müminleri gaflete sevk eden işlerden sakındıran bir anlam da içermektedir. Gaflet içinde yüz çevirme kâfirin sıfatı ise kâfire ait bir sifata sahip olma, müminin imanına mâl olabilecek bir raddeye gelebilir. Âyetin bu hususa tarizde bulunması mümkündür.

Bunun yanında kâfirlerden-müşriklerden bahseden âyetlerin müminlere hitap etmesi hususunun, benzerlik veya kıyas ilkesi ile açıklanabilir bir yönü vardır.⁴⁸ Başka bir deyişle

⁴⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30: 519-520.

⁴⁶ İbn Cüzey söz konusu âyetteki "insân" kelimesine cins manası verip bu manaları âyetin literal anlamı dahilinde ele alsada bizim burada yer verdiğimiz tespitlerle benzer öncüllerden hareket etmektedir. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed b. Seyyidî Muhammed Mevlây (Kuveyt: Dârü'd-Diyâ, 2013), 4: 1676-1677.

⁴⁷ Bk. İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4: 573.

⁴⁸ Kıyas ve diğer çözüm önerileri hususunda yapılmış bir tespit için bk. Mûsâid b. Süleyman et-Tayyar, *Makâlât fi ulûmi'l-Kur'an ve usûli't-tefsîr* (Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsât el-Kur'âniyye, 2015), s. 374-375.

tefsirde kâfirlere-müşriklere hitap eden veya onlardan bahseden âyetlerin içerdiği müminlere yönelik mesajlar tespit edilirken iki inanç grubunun amelleri arasında benzerlik kurulmaktadır. Muhammed Emîn eş-Şinkîti (1907-1974) *Edvâ'ü'l-beyân* isimli eserinde; Kur'an'da, atalarını ve yöneticilerini taklit eden kâfirleri yeren birçok âyet bulunduğunu (el-Bakara 2/166; ez-Zuhuf 43/23; eş-Şuarâ 26/74) ve âlimlerin bu âyetleri, taklidi terk etmenin gerekliliğine delil getirdiklerini belirttikten sonra bu bağlamda önemli tespitler yapmıştır. Şinkîti'ye göre âlimlerin bu âyetleri müminlerin taklidi terk etmesine delil getirmesi, iki taklit arasında benzerlik kurmalarındandır. Bu benzerlik, kişilerin imanı veya küfrü cihetinden kurulmamakta; başka bir deyişle benzerlik iki mukallit arasında değil iki taklit arasında aranmaktadır. Öyle kişiler vardır ki, taklidi sebebiyle küfretmişlerdir; öyleleri de vardır ki taklidi sebebiyle günah işlemişler veya dünyalık bir hususta hata etmişlerdir. Ne var ki bunların hepsi delilsiz taklit etme bakımından kınanmışlardır.⁴⁹

SONUÇ

Kur'an'da karşıt inanç profillerine ait sıfatların belirtildiği durumlarda, gayr-i müslimlere yapılan hitap; müminler için uyarı, muhasebe, şükür ve imanda sebat ifade etmekte; müminlere yapılan hitaplar da gayr-i müslim gruplar için teşvik ve fırsat öğeleri içermektedir. Bu hususu üslûbül-Kur'an ile temellendirmek mümkündür.

Bununla birlikte Kur'an'da hitabın geçişliliğinin teorik boyutta iki şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Bunların birincisi, dilbilimsel-belâğî öncüllerle alakalıdır. Nitekim hitap-muhatap ilişkisi ve haber cümlelerinde tariz, kinaye, mecaz gibi kullanımlar söz konusu olabilmektedir. Türkçede de kullanılan bazı sözler, bazen birine bir şey söyler görünürken diğerine çok daha vurgulu bir ileti taşımaktadır. Bu husus dilin imkânları ile alakalıdır. Örneğin "...Yazıklar olsun o müşriklere! Onlar zekâtı vermezler ve âhireti inkâr ederler." (Fussilet 41/7) âyeti, müşriklerin yanında zekât vermeyen müminlere oldukça kuvvetli bir ileti taşımaktadır. Belâğata dair bu sanatların, Kur'an'da peygamberlere yapılan hitaplardan ümmetlerine geçişlilikte de kullanıldığı görülmektedir.

Kur'an'da muhataplar arası geçişliliğin gerçekleştiği ikinci şekil, teşbih-kıyastır. Burada kastımız spesifik anlamda belâğata dair bir terim olarak teşbih değildir. Esasında kıyasın da kıyas-ı celî olarak düşünülmesi daha yerindedir. Çünkü zihin, bu ifadeleri duyduğunda lafzın literal anlamından daha kuvvetli manalara bir anda ulaşabilmektedir. Ancak Kur'an'da kâfirlere-müşriklere yapılan hitapların müminlere geçişliliği meselesinin iman değil amel-sıfat boyutunda ele alındığına dikkat edilmelidir. Başka bir deyişle bu geçişlilik tespit edilirken iki grup arasında akîde bakımından bir benzerlik kurulmamakta, amel açısından bir teşbih-kıyas yapılmaktadır. Merkeze âyetlerin ana temaları konumlandırılıp fiiller ve sıfatlar arasında benzerlik kurulunca, hitabın bu fiilleri yapan kişiler arasında geçişliliği söz konusu olabilmektedir. Nitekim aynı fiilleri yapan veya aynı sıfatlara sahip olan farklı inançlara sahip kişiler olabildiği gibi aynı inancı paylaşıp iman-amel seviyesi bakımından farklı kategorilerde olan insanlar da mevcuttur. Sıfatların ve lafızların dilbilimsel delâletleri dikkate alındığında, âyetlerin bu kategorilerdeki bütün muhataplara hitap etmesi mümkündür. Bununla birlikte, âyetlerde kâfirlere yapılan hitapların inanç boyutunda birtakım eleştiriler getirmesi de bu âyetlerin mümin muhataba genişlemesine mâni değildir. Örneğin *أَيُّحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَهُ عَظَامَهُ* âyetinin müşrik akidesini hedef aldığı açıktır. Yeniden dirilmeyi inkâr eden insana kıyamet ve yeniden dirilme ile ilgili deliller getiren bir ana temanın parçası olan bu âyetin; kıyamete inandığı için mümin vasfını kazanmış birine hitap ediyor olması ilk bakışta uzak gelebilir. Ancak bir müminin bu âyeti her okuduğunda kıyamet sahnelerini tasavvur etmesi, Rabbinin kudretini tekrar tekrar soluması ve Allah'ın gücünün ölüleri diriltmeye yettiğini bildiği halde itminan derecesinde bir imana talip olan Hz. İbrahim gibi yakînî bir iman mertebesine doğru yol alması hiç de uzak değildir.

⁴⁹ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şinkîti, *Edvâ'ü'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Cidde: Dârü Âlemi'l-Fevâid, ts.), 7: 523.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-meânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Kur'an'da Bir Hitap Şekli: İki Kişilik Hitapla Tek Kişiyeye Hitap", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2010): 105-118.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Bayram, Enver. "Kur'an'da Geçen "Ey İnsanlar" ve "Ey İman Edenler" Hitaplarıyla Başlayan Ayetler Arasında Bir Mukayese". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2017): 161-184.
- Baysal, Sıddık. "Mekkî-Medenî Olgusunun Kur'an Lafız ve İbarelerinin Anlam ve Delâletlerini Belirleyiciliği: 107/Mâun Sûresi Örneği". *Bartın İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2016) 23-58.
- Begavî, Muhyissünne Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Beyzâvî, Nâsîru'd-dîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, ts.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfet'il-İslâmiyye, 1998.
- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahru'l-muhîl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebüs-suûd, Ebüsuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Haneî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sad. İsmail Karaçam v.dğr. 10 Cilt. Fatih: Azim Dağıtım, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunis: Daru't-Tünisiyye, ts.
- İbn Atiyye, Kadî Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. Thk. Muhammed b. Seyyidî Muhammed Mevlây. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ, 2013.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. 15 Cilt. Cîze: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- Kâsîmî, Muhammed Cemâleddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. 17 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Kurtubî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebûbekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Muhammed Rıdvân Araksûsî, Mâhir Habbûş. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bülûgu'n-nihâye*. 13 Cilt. İmârât: Câmiatü's-Şârika, 2008.
- Müsâid b. Tayyar, Müsâid b. Süleyman et-Tayyar. *Makâlât fî ulûmi'l-Kur'an ve usûli't-tesfîr*. Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsât el-Kur'âniyye, 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. Haccâc. *Sahih-i Müslim*. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Râzî, Fahrreddin Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Seâlebî, Abdürrahman b. Muhammed b. Mahlûf ebü Zeyd. *Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Şeyh Ali Muavviz v.dğr. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

290 | Muhammed İsa Yüksek. Kur'an'da Hitabın Geçişliliğinin İmkânı

- Sevinç, Ahmet. "Kur'an'da Hitap Şekilleri ve Müddessir Sûresinde Yer Alan Hitapların Tahlili", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2015): 133-162.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye, 2003.
- Şinkî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr. *Edvâ'ü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 9 Cilt. Cidde: Dârü Âlemi'l-Fevâid, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî v.dğr. 26 Cilt. Cîze: Dârü Hicr, 2001.
- Zemaşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1998.